

४८ प्रस्कण्वः काण्वः। उषाः। प्रगाथः - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः।

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥०४८ ॥०१

दिवो दुहितः- चिदाकाशजे । विभावरि- विशेषदीप्तिमति । देवि- क्रीडनशीले । उषः- ज्ञानोदयदेवते ।
दास्वती- दायिका सती । नः- अस्माकम् । वामेन- सौन्दर्येण । सह । द्युम्नेन- द्योतनशक्त्या ।
बृहता- महता । राया- दानयोग्यसंपदा । सह । व्युच्छ- विशेषेण उद्गच्छ । उच्छी विवासे ॥१ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ १ ॥०४८ ॥०२

अश्वावतीः- प्राणवत्यः । गोमतीः- ज्ञानवत्यः । विश्वसुविदः- सर्वज्ञानशक्तिभूताः । सूनृताः-
प्रियहिततवाचः । सुतरामप्रियमूनयतीति सूनृ । तद्वत्तं चेति सूनृतम् । प्रियं च हितं च तत्त्वमित्यर्थः ।
वस्तवे- निवासाय । चित्तवृत्तिस्तम्भाय । वस निवासे । वसु स्तम्भे । भूरि । च्यवन्ति- आगच्छन्ति ।
च्यु गतौ । उषः- ज्ञानोदयदेवते । मा प्रति- मां प्रति । ताः सूनृताः । उदीरय । मघोनाम्-
ज्ञानसंपद्धताम् । राधः- समृद्धिम् । राध समृद्धौ । चोद- अस्मान् प्रति चोदय ॥२ ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम्।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ १ ॥०४८ ॥०३

उषा देवी- ज्ञानोदयदेवता । उवास- उपाधिमुक्तिपूर्वमपि अस्मद्बुद्धये अवसदेव । उच्छात् च-
उपाधिविमोचनानन्तरमिदानीमप्यस्ति । रथानाम्- लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकवाहनानाम् । जीरा-

उपासनमार्गे प्रेरयित्री सा । ये श्रवस्यवः- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणमिच्छन्त उपासकाः । अस्याः-
ज्ञानोदयदेवतायाः । आचरणेषु- सदाचारेषु । समुद्रे न- समुद्रे इव । विस्तारभावदर्शनाय
समुद्रसाम्यमुक्तमाचरणानाम् । दधिरे- चित्तं स्थापितवन्तः । ते । निरन्तरमस्या अस्मदन्तर्निहितत्वं
जानन्ति ॥३॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ १ ॥०४८॥०४

उषः- ज्ञानोदयदेवते । ये । सूरयः- ज्ञानिनः । ते- तव । प्र यामेषु- प्रकर्षमार्गेषु । दानाय- दरिद्रेभ्यः
प्रदानाय । सर्वभूतहितदानाय वा । मनः- चित्तम् । युञ्जते- समाहितं कुर्वन्ति । युज समाधौ । एषां
नृणाम्- एतेषां दानवीराणाम् । तन्नाम- नामानि । यशो वा । कण्वः- मन्त्रवित् । कण्वतमः-
मेधावितमः । अत्राह- अत्रैव । उपासनमध्ये एव । मनः प्रशमनाय । गृणाति- स्तौति ।
पुण्यश्लोकस्तुतिः मनःप्रशमनाय उच्यते ॥४॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ १ ॥०४८॥०५

प्रभुञ्जती- आनन्दानुभवयुक्ता । उषा- ज्ञानोदयदेवता । सूनरी योषेव- सुष्ठु नेत्री निर्वाहकारिणी स्त्रीव ।
आ याति- आगच्छति । वृजनम्- वर्जनीयमसूयादम्भादिकम् । वृजी वर्जने । जरयन्ती- नाशयन्ती ।
पद्वदीयते- गमनशक्तिसंपन्नानुपासकान् सुमार्गे गमयति । पक्षिणः- द्विजान् । उत्पातयति-
उद्गमयति । पक्षी श्रुतौ विमुक्तिप्रतीकः । तदुद्गमनमपि विमुक्तिप्रतीकभूतमेव । अधः श्येनो जवसा
निरदीयमित्यादिषु यथा ॥५॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती।

वयो नकिंष्टे पक्षिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ १ ॥०४८ ॥०६

ओदती- उषोदेवता । व्यर्थिनः- विशेषेण ज्ञानार्थिनः । समनम्- समीचीनचेष्टावन्तम् । सम्यक् अनिति चेष्टते इति समनः । वि सृजति- प्रेरयतीति भावः । पदम् - गतिनिवृत्तिम् । न वेति- न कामयते । किन्तु स्वातन्त्र्येण चिदाकाशे पतती विहरतीति भावः । वाजिनीवति- सुगतिसंपन्ने । वज गतौ । व्युष्टौ- तवोदये । पक्षिवांसः- पतनशीलाः । वयः- पक्षिणः । नकिः- न । आसते- तिष्ठन्ति । किन्तु उत्साहेन पतन्तीति भावः । ज्ञानोदयकाले बन्धविमोचनं ध्वन्यते ॥६ ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ १ ॥०४८ ॥०७

एषा- ज्ञानोदयदेवता । परावतः- परात् स्थानात् । सूर्यस्योदयनादधि- आत्मसूर्योदयमधिकृत्य । आत्मसूर्योदयात्पूर्वमेव । अयुक्त- आगमनार्थं रथं योजितवती । शतं रथेभिः- बहुगमनैः । इयम्- एषा । सुभगा- सौभाग्यवती । उषाः- ज्ञानोदयदेवता । मानुषान्- मनुष्यान् प्रति । वि- विशेषेण । अभि- अभितः । याति- आगच्छति । आधिभौतिके सूर्यागमनात्पूर्वमेव उषसः प्रारम्भः । सूर्यागमनस्य किञ्चित्पूर्वमेव सूर्यागमनख्यापनमिव किञ्चिदारब्धसूर्यरश्मिदर्शनं भवति । आध्यात्मिके तु आत्मसूर्यसाक्षात्कारपूर्वमेव तदागमनख्यापकतया समाधिर्भवति । अयमेव धर्ममेघसमाधिरिति योगशास्त्रे प्रोक्ता ॥७ ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्निग्धः ॥ १ ॥०४८ ॥०८

अस्याः- एतस्याः। चक्षसे- दर्शनाय। विश्वम्- सर्वम्। ननाम- प्रह्वीभवति। सूनरी- सुनेत्री।
सुनिर्वाहशीला। जगत्- लोकम्। ज्योतिष्कृणोति- ज्योतिषा चिद्रश्मिना आप्यायती। मघोनी-
संपद्वती। दिवो दुहिता- चिदाकाशजा। उषाः- ज्ञानोदयदेवता। द्वेषः- द्वेषभावनाः। स्निधः-
हिंसाभावनाः। अप उच्छत्- अपवर्जयति ॥८॥

उष आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ १ ॥०४८॥०९

दुहितर्दिवः- चिदाकाशजे। उषः- ज्ञानोदयदेवते। अस्मभ्यम्- नः। भूरि सौभगम्- प्रभूतं
सौभाग्यम्। आवहन्ती- संपादयन्ती। दिविष्टिषु- दिव्यचेतनैषणासंपन्नेषु। व्युच्छन्ती- विशेषेण
उद्गच्छन्ती चन्द्रेण- आह्लादकरेण। भानुना- चिद्रश्मिना। आ- समन्तात्। भाहि- प्रकाशस्व ॥९॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि।

सा नो रथेन बृहता विभावरी श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥ १ ॥०४८॥१०

सूनरि- सुनेत्रि। यत्- यदा। वि- विशेषेण। उच्छसि- उद्गच्छसि। तदा। त्वे- त्वयि। विश्वस्य-
सर्वस्य जगतः। प्राणनम्- प्राणधारणम्। जीवनम्- उज्जीवनम्। हि- खलु। चित्रामघे-
असाधारणसंपद्वति। सा- तादृशी। त्वम्। बृहता- महता। रथेन-
लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकस्ववाहनेन। नः- अस्माकम्। हवम्- आह्वानम्। श्रुधि- शृणु ॥१०॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ १ ॥०४८॥११

उषः- ज्ञानोदयदेवते । मानुषे जने- मनुष्येषु । यः । चित्रः- असाधारणः । वाजः । अस्ति । तम् ।
वाजम् । वंस्व- याचस्व । स्वीकुर्विति भावः । तेन- तेन स्वीकरणेन । ये । त्वा- त्वाम् । वह्नयः-
पूजादानसङ्गतिकरणनिर्वाहका उपासकाः । उप गृणन्ति- मन्त्रैः स्तुवन्ति । गृ शब्दे । तान् । सुकृतः-
शोभनकर्मकृतः प्रति । अध्वरान्- अहिंसाभावान् । सर्वलोकहितभावान् वा । भूयः । आवह-
प्रापय ॥११॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यः मुषो वाजं सुवीर्यम् ॥ १ ॥०४८॥१२

उषः- हे ज्ञानोदयदेवते । अन्तरिक्षात्- चिदाकाशात् । त्वम् । सोमपीतये- रसानुभवाय । विश्वान्
देवान्- समस्तद्योतनशक्तीः । आ वह- प्रापय । सा- तादृशी । त्वम् । गोमत्- ज्ञानसंपन्नम् ।
अश्वावत्- प्राणसंपन्नम् । उक्थ्यम्- मन्त्रप्रोक्तम् । वाजम्- गतिसंपन्नम् । सुवीर्यं- शोभनवीर्यम् ।
अस्मासु । धाः- धारय ॥१२॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यम् ॥ १ ॥०४८॥१३

यस्याः । रुशन्तः- तमो निघ्नन्तः । रुश हिंसायाम् । अर्चयः- रश्मयः । भद्राः- अभ्युदयभूताः ।
प्रति अदृक्षत- प्रतिदृश्यन्ते । सा । उषा- ज्ञानोदयदेवता । नः- अस्माकम् । सुगम्यम्- सुष्ठु गम्यम् ।
सुपेशसम्- शोभनरूपम् । विश्ववारम्- सर्वैर्वरणीयम् । रयिम्- दानयोग्यं धनम् । ददातु ॥१३॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमौ अभि गृणीहि राघसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १ ॥०४८॥१४

महि- महति । अदितिभूते । त्वाम्- भवतीम् । ये । पूर्वे- प्राचीनाः । ऋषयः- धर्मद्रष्टारः । ते ।
ऊतये- रक्षायै । अवसे- सुगतये । कान्त्यै । प्रीतये । तृप्त्यै । अवगमाय । प्रवेशाय ।
चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणाय । इन्द्रियेशनाय । अर्थयाचनाय । क्रियायै । इच्छायै । दीप्त्यै । प्राप्त्यै ।
शोभनावरणाय । अधर्माहिंसायै । शुभादानाय । वृद्ध्यै च । जुहूरे- आहूतवन्तः । उषः-
ज्ञानोदयदेवते । सा- तादृशी त्वम् । नः- अस्माकम् । स्तोमान्- मन्त्रान् । शुक्रेण शोचिषा-
भ्राजमानेन ज्योतिषा । राघसा- संसिद्ध्या । अभि- अभिलक्ष्य । गृणीहि- कीर्तय । अनुग्रहभाषणं
कुरु ॥१४॥

उषो यद्य भानुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १ ॥०४८॥१५

उषः- ज्ञानोदयदेवते । यत्- येन कारणेन । अद्य- इदानीम् । भानुना- स्वरोचिषा । दिवः-
चिदाकाशस्य । द्वारौ । वि ऋणवः- विशेषेण गमयसि । ऋणु गतौ । तत्कारणेन । नः- अस्माकम् ।
अवृकम्- सुखादिदुःखनिधनात्मकात्तरहितम् । वृक आदाने । पृथु- महत् । च्छर्दि-
दीप्तिमदात्मक्रीडासंपन्नं गृहम् । च्छर्दिः गृहनाम् । उच्छिदिर् दीप्तिदेवनयोः । प्रयच्छतात्- प्रदेहि ।
देवि- लीलावति । गोमतीः- ज्ञानवतीः । इषः- इच्छाः । प्र- प्रकर्षेण देहि ॥१५॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १ ॥०४८॥१६

नः- अस्मान् । राया- दानयोग्यधनेन । बृहता- महता । विश्वपेशसा- विश्वरूपेण । सम्- सम्यक् ।
मिमिक्ष- संसिञ्च । इळाभिः- मन्त्रैः । ईड स्तुतौ । आ- समन्तात् । सम्- सम्यक् । मिमिक्ष- ।

वाजिनीवति- संपद्धति । महि- महति । उषः- ज्ञानोदयदेवते । विश्वतुरा- विश्वस्यालसनाशनवेगेन
। द्युम्नेन- ज्योतिषा । वाजैः- सुगतिभिः । वज गतौ । सं मिमिक्ष्व ॥१६॥

Dr. Rangraji